

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ДО СЛОВЕСНОЇ ТВОРЧОСТІ

Доведено, що розвиток здібностей до словесної творчості здійснюється шляхом вдосконалення окремих структурних компонентів літературних здібностей: творчої уяви, образного мислення та логічної пам'яті. Досліджено вплив даних пізнавальних процесів (окремо та у взаємозв'язку) на формування здібностей до словесної творчості у молодшому шкільному віці.

Ключові слова: літературна творчість, словесна творчість, літературні здібності, структура здібностей, творча уява, образне мислення, логічна пам'ять, розвиток здібностей молодших школярів.

Доказано, что развитие способностей к словесному творчеству осуществляется путем совершенствования отдельных структурных компонентов литературных способностей: творческого воображения, образного мышления и логической памяти. Исследовано влияние данных познавательных процессов (отдельно и во взаимосвязи) на формирование способностей к словесному творчеству в младшем школьном возрасте.

Ключевые слова: словесное творчество, творческое воображение, образное мышление, логическая память, развитие способностей младших школьников.

It has been shown that the verbal work skills are developed through refinement of individual structural components of literary skills, in particular; creative imagination, creative thinking and logic memory. The impact produced by these cognitive processes (both taken separately and in interaction) on development of skills for verbal creative work in schoolchildren of junior classes has been studied.

Key words: verbal creative work, creative imagination, creative thinking, logic memory, developing the skills in junior schoolchildren.

Постановка проблеми. У період реформування освіти на принципах гуманізації одним з найважливіших залишається завдання розвитку активної творчої особистості, здатної діяти в нестандартних умовах, гнучко і самостійно використовувати набуті знання в різних життєвих

ситуаціях, а також створювати нові матеріальні або духовні цінності. Для його вирішення необхідним є детальне вивчення закономірностей розвитку творчих здібностей і організація оптимальних умов у ході педагогічного процесу. Нашу увагу привернув такий аспект даної проблеми, як розвиток у дітей здібностей до словесної творчості, що передбачає самостійне й успішне (відповідно до віку) складання ними усних і письмових розповідей, казок, віршів, загадок. Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури [5, с.309-313] свідчить, що проблема розвитку здібностей до словесної творчості в молодшому шкільному віці розроблена недостатньо.

Аналіз актуальних досліджень. Дана проблема розглядалась вченими з різних боків, зокрема, вивчались структура даного виду здібностей (О.Г. Ковальов, Є.О. Корсунський, І.В. Страхів), деякі умови їх розвитку (П.П. Блонський, Л.С. Виготський, М.О. Рибникова, В.О. Сухомлинський, С. Френе), а також вікова динаміка їх прояву (Н.Б. Берхін, П.І. Мазур, Н.О. Малкова, Л.Г. Чорна). У дослідженнях виявлений ряд умов, що сприяють розвитку словесної та літературної творчості учнів: організація нових вражень, відповідність тем творів віку дітей, залучення школярів до творчого колективу, ведення рукописних журналів, спільна творчість дітей разом із вчителем та ін. Але ці умови забезпечують лише зовнішню організацію літературно-творчого процесу, психологічні ж чинники, що створюють внутрішні передумови для творчої діяльності дітей та сприяють її реалізації, не стали в психолого-педагогічних дослідженнях предметом детального вивчення. Це стосується, зокрема, ролі пізнавальних процесів (творчої уяви, образного мислення і логічної пам'яті) в розвитку здібностей, особливо продуктивних форм їх взаємодії, що виявляються у творчій діяльності учнів щодо створення оригінальних текстів, їх значення в її організації та реалізації.

Крім того, експериментальне вивчення здібностей дітей до літературно-творчої діяльності і шляхів їх формування відбувалось переважно у підлітковому та старшому шкільному віці. Питання про розвиток здібностей до словесної творчості у молодших школярів підіймалось у працях педагогів-новаторів (В.Л. Глоцер, М.О. Рибникова, В.О. Сухомлинський), але не отримало теоретичного обґрунтування та розробки у психології. Адже, саме в цьому віковому періоді йде інтенсивний розвиток вищезазначених пізнавальних процесів, які ми розглядаємо як основні компоненти літературно-творчих здібностей. Цим зумовлена актуальність визначеної проблеми.

Мета статті. Мета експериментальне вивчення психологічних умов, які сприяють оптимізації процесу розвитку здібностей до словесної творчості у дітей молодших класів.

У роботі застосовувалися наступні методи: психодіагностичне дослідження особливостей логічної пам'яті, образного мислення, творчої уяви та психологічних особливостей творчої діяльності молодших школярів зі створення оригінальних текстів; спостереження за творчою діяльністю дітей; формуючий експеримент з метою апробації навчальної програми з розвитку здібностей молодших школярів до словесної творчості.

Виклад основного матеріалу. В основу нашого дослідження покладено припущення про те, що творча уява, образне мислення і логічна пам'ять є найважливішими компонентами літературно-творчих здібностей: творча уява сприяє створенню нових образів, образне мислення уточнює й коректує їх, а логічна пам'ять, яка є основою вмінь роботи с текстом, виконує продуктивні функції в організації творчої діяльності з конструювання оригінальних мовленнєвих повідомлень. Тому цілеспрямована й одночасна активізація цих пізнавальних процесів у молодших школярів в ході навчальної діяльності є суттєвими психологічними умовами оптимізації процесу розвитку їхніх здібностей до словесної творчості.

Для розкриття ролі логічних форм пам'яті, перетворюючої діяльності уяви й образного мислення в розвитку літературних здібностей молодших школярів необхідно було спочатку визначити вихідні рівні їхньої сформованості, застосувавши відповідні показники, а також визначити рівні сформованості у дітей здібностей до словесної творчості. З цією метою нами був проведений констатуючий експеримент з учнями початкових класів, що навчаються за звичайною шкільною програмою. У констатуючому експерименті, що складався з чотирьох серій, брали участь учні третіх класів загальноосвітньої школи №65 м. Харкова (всього чотири класи – 110 осіб).

Метою першої серії було вивчення у дітей наявного рівня здібностей до словесної творчості. Відповідно до мети їм було запропоновано два завдання: перше – самостійно скласти казку, друге – створити казку за опорними словами. Дитячі роботи аналізувалися за допомогою наступних критеріїв: наявність задуму й успішність його реалізації; ступінь самостійності сюжету; композиційні особливості; особливості мови; обсяг твору та зв'язність тексту.

У результаті вивчення дитячих казок виявилось можливим виділити чотири групи текстів:

I група (23% з усіх робіт) – тексти, що відрізнялися самостійністю та оригінальністю задуму і сюжету, тому ми умовно позначили їх як «оригінальна казка». Шляхи породження учнями смислового змісту в цих роботах такі: привнесення фантастичної дії в знайому, звичну для дитини ситуацію; наповнення функцій новим своїм змістом; створення казок повчального характеру, іноді, подібно до байки. Роботи першої групи характеризувалися порушеннями композиції: непропорційність частин твору, його незавершеність. Особливістю дитячих творів даної групи слід зазначити мінімальне використання засобів виразності при середньому обсязі твору.

II група (28% з усіх робіт) – це казки, створені шляхом часткової зміни знайомого сюжету, тому ми умовно позначили їх як «комбінована казка». Шляхи породження смислового змісту в цих текстах були більш різноманітними, але поверховими та неглибокими: уведення нового персонажу або чарівного засобу; зміна причинно-наслідкових зв'язків між подіями; об'єднання сюжетів двох і більше казок; доведення частини знайомої казки до завершення; зміна героя або його характеру; зміна кінцівки казки. Твори характеризувалися більшою, у порівнянні з першою групою, композиційною організованістю, великим обсягом і мовною виразністю.

III група (37% з усіх робіт) – перекази знайомих казок, або фільмів, мультфільмів, із зміною деяких формальних ознак, наприклад, заміна імені головного героя, тому ми умовно позначили цю групу текстів як «переказ». Серед всіх переказів лише у 18% робіт зустрічаються недоліки композиції: серед яких найчастіше спостерігаються нерозмірність частин твору та незавершеність тексту.

IV група (12% з усіх робіт) – твори, що не відповідали запропонованому жанру, тому що не мали жодної ознаки казки, а саме чарівного героя, чарівної дії або чарівного засобу та ін. Найчастіше це була розповідь егоцентричного характеру про будь-яку реалістичну подію, випадок про життя. Також до цієї групи увійшли роботи, у яких діти не змогли створити зв'язний текст, їх казки являють собою набір логічно не пов'язаних між собою речень.

Проведене дослідження дозволило виділити чотири рівні сформованості здібностей молодших школярів до словесної творчості:

- високий рівень здібностей до словесної творчості характеризується оригінальністю задуму та вдалим сюжетом казки, а також чіткою її композицією, яка передбачає логічність, послідовність викладу, розмірність частин, завершеність тексту тощо. Для твору характерно використання різноманітних мовних засобів (епітетів, метафор, інверсій, повторів тощо);

- для середнього рівня сформованості здібностей до словесної творчості характерним є два варіанти створення тексту: або при створенні оригінального задуму та сюжету спостерігається недостатня їхня оформленість, тобто значні композиційні порушення та невеликий діапазон використаних мовних засобів виразності, або при добре створеному тексті відсутній оригінальний, самостійний зміст, тобто спостерігається відносний баланс творчості і наслідування;

- низький рівень здібностей до словесної творчості характеризується наслідуванням як на етапі виникнення задуму та сюжету, так і на етапі його реалізації. У використанні мовних засобів виразності також спостерігається наслідування;

- початковий рівень сформованості здібностей до словесної творчості. У творах дітей відсутній задум та сюжет, хоча спостерігаються спроби побудувати текст. Це можуть бути уривки знайомих казок, оповідань, між якими немає логічного зв'язку.

Метою наступних трьох серій констатуючого експерименту було виявлення рівня сформованості логічної пам'яті, творчої уяви й образного мислення як компонентів в структурі здібностей до словесної творчості в учнів початкових класів. Отримані результати свідчать, що можливо виділення у дітей трьох рівнів розвитку даних пізнавальних процесів (високий, середній, низький). Причому високий рівень розвитку логічної пам'яті був виявлений приблизно у 22%, середній у 40%, низький у 38% учнів всіх класів; високий рівень розвитку образного мислення у 17%, середній у 37%, низький у 46% учнів; високий рівень розвитку творчої уяви у 15%, середній у 35%, низький у 50% всіх учнів.

Отримані в ході констатуючого експерименту результати дозволяють зробити наступні висновки:

1. В умовах шкільного навчання дуже великий відсоток дітей (майже половина всіх випробуваних) на початку третього класу не здатний до створення оригінальних текстів. Аналіз дитячих казок показує, що молодші школярі при створенні твору в змозі повноцінно виконати лише одну дію: або самостійно придумати оригінальний сюжет, або перетво-

рити вже відомий задум та сюжет у власний за допомогою використання певних казкових засобів.

2. Логічна пам'ять, образне мислення, творча уява розвиваються в учнів початкових класів у ході навчання за звичайною шкільною програмою, при цьому можливе виділення трьох рівнів сформованості даних пізнавальних психічних процесів: високий, середній, низький. Причому низький рівень сформованості логічної пам'яті, образного мислення і творчої уяви молодших школярів у всіх третіх класах складає дуже великий відсоток.

3. Порівняння успішності виконання всіх серій констатуючого експерименту між собою показало, що спостерігається зв'язок між успішністю словесної творчості дітей молодшого шкільного віку і рівнем розвитку їхньої творчої уяви, образного мислення логічної пам'яті і, а також спостерігаються позитивні кореляційні зв'язки між окремими показниками розвитку цих психічних пізнавальних процесів.

Отримані результати дозволили сформулювати мету формуючого експерименту розвиток здібностей до словесної творчості шляхом активізації пізнавальних процесів в учнів.

Формуючий експеримент складався з трьох напрямків, реалізованих у різних класах. В кожному класі навчання йшло за спеціальною експериментальною програмою і один клас виступив як контрольний.

Метою першого напрямку (3-А клас) стала одночасна активізація творчої уяви, образного мислення і логічної пам'яті. Для проведення дослідження нами була розроблена спеціальна програма, в основу якої лягли методики А. Е. Симановського, Є. В. Заїки з розвитку образного мислення та творчої уяви і методика С. П. Бочарової, Д. М. Дубовіс з розвитку логічної пам'яті шляхом навчання молодших школярів свідомому орієнтуванню в структурі текстів з метою їх розуміння. У ході експериментальної роботи учні навчилися виділяти ознаки предметів, комбінувати їх, встановлювати зв'язок між явищами, а також визначати тип тексту, будувати прості та складні плани відповідно до типу тексту, складати текст за заданим планом.

Метою другого напрямку (3-Б клас) формуючого експерименту став цілеспрямований розвиток у молодших школярів творчої уяви й образного мислення. При розробці експериментальної програми ми використовували методики і результати досліджень А. Е. Симановського й Є. В. Заїки з активізації даних пізнавальних процесів. У процесі експерименту діти навчилися виділяти різноманітні ознаки предметів, комбінувати

вати їх, створюючи новий образ, висувати безліч варіантів при вирішенні задачі, встановлювати зв'язок між явищами, прогнозувати наслідки подій.

Метою третього напрямку (3-В клас) формуючого експерименту стала робота з розвитку логічної пам'яті шляхом навчання дітей свідомо орієнтуванню в структурі текстів різних типів. Методика даної серії експерименту була розроблена нами на підставі досліджень С.П. Бочарової, Д.М. Дубовіс, Л.І. Волошенко, Т.Б. Хомуленко. У ході проведення експерименту молодші школярі навчилися визначати основну думку та тип тексту, складати план (простий і складний) до текстів різних типів, складати текст за заданим планом.

Після закінчення формуючої роботи у всіх класах був проведений контрольний експеримент, що складався з чотирьох серій аналогічно констатуючому. Аналіз результатів показує, що у ході формуючого експерименту були досягнуті поставлені у ньому завдання, про що свідчить загальна динаміка у рівнях сформованості пізнавальних процесів в експериментальних та контрольному класах.

Отримані результати свідчать про те, що в 3-А класі, що навчався за спеціальною програмою, метою якої була одночасна активізація процесів творчої уяви, образного мислення й логічної пам'яті, відбулися помітні зміни в їх розвитку. За допомогою непараметричного Т-критерію Вілкоксона для залежних вибірок встановлені достовірні зміни в розвитку логічної пам'яті за показниками точності та зв'язності (при $T = 12, p \leq 0,01$; $T = 0,00, p \leq 0,01$), в розвитку образного мислення за вмінням оперувати образом-уявленням ($T = 4,5, p \leq 0,01$) та творчої уяви ($T = 52, p \leq 0,01$). У самостійних казках учнів зросла кількість оригінальних сюжетів, відзначені високі показники побудови тексту, а саме учнями враховані вимоги до композиції: частини розмірні, підпорядковані єдиному задуму, тексти відрізняються логічною завершеністю. В цілому кількість дітей з високим рівнем сформованості здібностей до словесної творчості зросла на 19%, з середнім на 20%, а з низьким рівнем скоротилась на 20% і при цьому зовсім відсутній початковий рівень розвитку здібностей.

У 3-Б класі, де йшла цілеспрямована робота з активізації образного мислення і творчої уяви, відбулися зміни в рівні розвитку саме цих пізнавальних процесів: встановлені достовірні зміни в розвитку образного мислення за вмінням оперувати образом-уявленням ($T = 0,00, p \leq 0,01$) та творчої уяви за показниками зв'язності та оригінальності ($T = 66, p \leq 0,01$; $T = 0, p \leq 0,01$ відповідно). Щодо рівнів розвитку здіб-

ностей до словесної творчості, то після проведеної роботи високий рівень виріс вдвічі та помітно зменшилося число дітей з низьким рівнем та майже втричі скоротився відсоток дітей, що перебували на початковому рівні розвитку здібностей до словесної творчості. Це відобразилося у дитячих казках, написаних самостійно, значно зросла кількість оригінальних задумів, але здебільшого реалізованих не повністю, зокрема відзначені нерозмірність частин тексту, його незакінченість.

У 3-В класі, де велася робота з розвитку логічної пам'яті, суттєво змінилося співвідношення в рівнях її розвитку, а саме відмічені достовірні зміни за всіма показниками відтворення тексту (за повнотою при $T = 26$, $p \leq 0,01$; точністю при $T = 32$, $p \leq 0,01$; зв'язності $T = 12$, $p \leq 0,01$). Щодо рівнів сформованості інших пізнавальних процесів, то в їх розвитку суттєвих змін не відбулося, хоча можна відмітити кращі показники, ніж у контрольному 3-Г класі. Так, покращилися результати за окремими показниками розвитку творчої уяви (зокрема за зв'язністю $T = 52$, $p \leq 0,01$). Аналіз творчого завдання зі створення казки показав, що кількість оригінальних сюжетів зросла незначно, але покращилися показники побудови тексту, а саме: зв'язність, високий рівень реалізації задумів, внутрішня цілісність, завершеність і співмірність частин. Що стосується рівнів сформованості літературно-творчих здібностей, то вдвічі зросла кількість дітей з високим рівнем та помітно зменшилося число дітей з низьким рівнем та майже втричі скоротився відсоток дітей, що перебували на початковому рівні розвитку здібностей до словесної творчості.

У 3-Г класі, контрольному, також спостерігаються певні зміни у рівні розвитку пізнавальних процесів, хоча і незначні. Результати 3-Г класу за рівнями розвитку здібностей до словесної творчості залишилися фактично без змін, що підтверджує і статистичний аналіз.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів експериментального дослідження, проведеного за даними напрямками, показав, що більш оптимальними умовами розвитку здібностей до словесної творчості в молодшому шкільному віці є одночасна активізація в учнів творчої уяви, образного мислення і логічної пам'яті.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Експериментально доведено, що творча уява, образне мислення, логічна пам'ять є найважливішими компонентами в структурі літературно-творчих здібностей дитини. Успішність побудови текстів у значній мірі визначається рівнем розвитку цих пізнавальних процесів. Сформованість творчої уяви й образного мислення характеризується самостійністю й оригінальністю

при створенні і втіленні художніх задумів, а розвиток логічної пам'яті знаннями про світ, про структуру тексту, наявністю умінь відбирати, осмислювати інформацію і перетворювати її в зв'язний текст. Тому цілеспрямована та одночасна активізація цих пізнавальних процесів у навчальній діяльності є важливими психологічними умовами оптимізації процесу розвитку здібностей молодших школярів до словесної творчості.

Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні умов оптимізації процесу розвитку здібностей до літературної творчості підлітків та старших школярів. Перспективною є також дослідницька робота з діагностики літературно-творчих здібностей дітей різного віку та вдосконалення методик оптимізації процесу розвитку здібностей до інших видів творчої діяльності учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берхин Н.Б. Особенности литературного творчества младших школьников и подростков / Н.Б. Берхин // Вопросы психологии. – 1972. - №4. – С.127-132.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте / Выготский Л.С. – СПб.: Союз, 1997. – 96с.
3. Корсунський Е.А. Психология литературного творчества школьников / Корсунський Е.А. – Л.: ЛГПИ, 1983. – 82с.
4. Малихіна О.Є. Словесна творчість та здібності до неї дітей молодшого шкільного віку як психолого-педагогічна проблема / О.Є. Малихіна // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історія психології. Психолінгвістика / За ред. С.Д. Максименка, М.-Л.А. Чепи. – Київ: Міленіум, 2006. – Т.9. – Ч.1. С. 309-316.
5. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці / Моляко В.А. – Київ: Радянська школа, 1983. – 94с.